

Вадим Ореховський, д.і.н., професор,
<https://orcid.org/0000-0002-8037-3135>

Чернівецький торговельно-економічний інститут ДТЕУ,
м. Чернівці

ТОРГІВЛЯ ТА ГРОШОВИЙ ОБІГ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Анотація

Актуальність. Постановка проблеми. Торгівля у всіх її формах та проявах – одне з найбільш значних явищ в історії суспільства. Вона супроводжувала його завжди, починаючи від усвідомлення людиною самого факту свого існування як homo sapiens, її нерозривного зв'язку з природою, і до сьогодні, коли питання подальшого розвитку людства постають з новою силою. І це природно, адже багато породжень цивілізації пов'язані із розвитком торговельної діяльності. Без неї неможливі існування народів, організація їх суспільного та повсякденного життя. Серед великої історичної спадщини людства особливе місце займає історія Середземномор'я, що пов'язана із злетом та падінням не однієї могутньої держави. У I тис. н.е. цей район став колискою для, напевно, однієї з найбільш величких цивілізацій старожитності та середньовіччя – візантійської цивілізації. Саме вона стала тим «мостом», що поєднав Захід і Схід, тим «архітектором» без якого було би неможливим побудова сучасних економічних, політичних та культурних інститутів як Європи так і всього світу.

Мета дослідження. Мета статті – є висвітлення основних напрямків та особливостей торгівлі та грошового обігу Візантійської імперії.

Методологія. У процесі дослідження було обрано шлях домінування наступних принципів: принципу історизму, принципу об'єктивності, всебічності і цілісності джерела. В рамках вивчення економічної історії Візантії використані загальнонаукові методи дослідження – такі як індукція та дедукція.

Результати. У статті охарактеризовано основні галузі господарства країни; проаналізовано головні напрямки торговельної політики Візантії; розглянути причини її згорання у XIII-XV ст.

Практичне значення. Матеріали статті можуть бути використані для загальних і спеціальних курсів з економічної історії, історії торгівлі країн старожитності та середньовіччя, для написання магістерських, дипломних, курсових робіт.

Перспективи подальших досліджень. Вплив Візантії на становлення сучасної європейської цивілізації.

Ключові слова: економічна історія Візантійської імперії, мореплавство, торгівля, суднобудування, гроші, купець.

Кількість джерел: 13.

Wadym Orehowski, Doctor of Historical Sciences, Professor,
<https://orcid.org/0000-0002-8037-3135>
Chernivtsi Institute of Trade and Economics of SUTE, Chernivtsi

TRADE AND MONEY CIRCULATION OF THE BYZANTINE EMPIRE

Summary

The article is devoted to the main directions and features of trade and money circulation of the Byzantine Empire. Describing the main sectors of the economy, the author notes that it was based on agriculture. Agriculture, viticulture and livestock were its main industries. At the same time it is noted that in the Middle Ages Byzantium was the most urbanized country. There were more than 1,000 cities with Constantinople, the largest of them. The author notes that the Byzantine cities were not only important administrative but also economic centers. It was characteristic of the Byzantine economy that a quarter of the gross national product came from handicrafts and trade.

Describing trade, the author of the article notes that Constantinople was not only the capital and residence of the emperor, but it acted as an intermediary in trade between West and East. Convenient and safe routes have contributed to the growth of trade. Iron, perfume, spices, opium, and precious stones were imported from India; silk was exported from China; from Iran - soft wool; from Asia Minor - meat and metals; from Ethiopia - slaves. Thin linen was imported from the West to Byzantium, and Constantinople was not only a consumer of these goods, but also a center of commission trade and resale. The author also pays attention to Russian-Byzantine trade relations. Russia exported to Byzantium part of the tribute and military booty, especially slaves and raw materials. It imported mostly expensive fabrics, various ornaments, weapons, spices, etc.

In the second part of the article the author refers to the Byzantine trade of the XII-XV centuries. During this period, immigrants from the Italian cities of Genoa, Pisa and Venice were in significant competition with Byzantine merchants. The Venetians, who established a powerful colony in Constantinople, became especially famous in this regard. Gradually, the empire lost control of its own economic and financial resources, which contributed to a huge uncontrolled outflow of Byzantine capital to Europe.

The conclusions note that trade facilitated the exchange of goods not only between Byzantium and the West. It became a powerful leader of Byzantine cultural influence on European countries. However, cultural dominance contradicted Byzantium's economic backwardness of European countries. External defeats and internal problems increased the

empire's dependence on foreigners, and duty-free trade, although filling the market with many European and Asian goods, quickly led to the decline of Byzantine crafts and the degradation of agriculture.

Keywords: economic history of the Byzantine Empire, shipping, trade, shipbuilding, money, merchant.

Number of sources – 13.

Постановка проблеми. Мало у світовій історії знайдеться країн, місце та вплив яких на сучасну цивілізацію є надзвичайно масштабним, багатогранним та неоднозначним. Однією з них є могутня «Ромейська імперія», для якої сьогодні ми використовуємо назву «Візантія». Роль її у формуванні політичної, економічної та особливо культурної складової нашого сьогодення є неоціненою. Англійський історик Джон Норвіч зазначав, що «Не будь цього великого бастиону християнства... Якою мовою говорили би ми сьогодні і якому богу поклонялися би? ...Значна частина того, що ми знаємо про античність – особливо в таких галузях, як грецька і римська література та римське право, – була би назавжди втрачена, якби не вчені та переписувачі Константинополя» [1, с.7]. Однак, цей вплив на долі світу, забезпечували не тільки дипломатія, могутня армія та культурні досягнення імперії. Вони були би неможливими без «економічного підґрунтя» і, особливо, торгівлі. Остання була одним із шляхів поширення візантійської цивілізації серед інших народів. Таким чином, події, що для нашого буремного сьогодення можуть здаватися «безнадійною архаїкою», не втрачають своєї актуальності і зараз, у час, коли людство перебуває на черговому зламі свого історичного шляху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія візантійської цивілізації була, є, і, без сумніву, буде предметом наукових студій. З-поміж найбільш відомих досліджень, присвячених історії Ромейської імперії, необхідно відзначити фундаментальні роботи Ф. І. Успенського, Ю. А. Кулаковського, О. О. Васильєва, О.П. Каждана, Г.Л. Курбатова. З.В. Удальцової. Не

дивлячись на свій поважний вік вони і сьогодні зберігають наукове значення. Певні відомості можна віднайти у роботах В. М. Ковальчука, М.В. Лазаровича, М. І. Сарая, В. М. Лісовицького, В.П. Якобчук, Ю.В. Богоявленської, С.В. Тищенко, В. В. Козюк, Л. А. Родіонової, О. В. Длугопольського. Однак це, передусім, підручники і посібники, де матеріал подається стисло і лаконічно. В останні роки інтерес до економічних проблем Візантії зростає. Свідченням цього є публікація О.Б. Козачок, В.В. Глушкова, Д. Гордієнка та інших.

Таким чином, дослідження економіки Візантійської імперії, її вплив на світову цивілізацію продовжує привертати увагу вчених. Це і визначило **актуальність теми**, обраної автором статті.

Виходячи з вищевказаного **метою публікації** є розкриття основних напрямків та особливостей торгівлі Візантійської імперії, характеристика її грошової системи.

Виклад основного матеріалу. Протягом своєї багатовікової історії Візантійська імперія неодноразово переживала епохи «злету» та «падіння». У часи свого розквіту до її складу входили території таких сучасних країн як Греція, частина Італії, Туреччини, Тунісу, Алжиру, Марокко [2, с.408-409]. Дослідження візантійської демографії вказує, що загальна чисельність населення у першій чверті XI ст. перевищила, ймовірно, 18 млн. чоловік [3, с.2].

Основою економіки країни було сільське господарство. Його головними галузями були землеробство, виноградарство та скотарство. Клімат та склад ґрунтів визначали провідні культури. Так, наприклад, оливи та тутові дерева вирощували, головним чином у Сирії та Калабрії [4, с. 269].

В епоху середньовіччя Візантія була найбільш урбанізованою країною. Тут нараховувалось понад 1000 міст. Безумовно, що найбільшим з них був Константинополь, який, за словами відомого французького дослідника А. Гійу, «...у Середні віки був полюсом тяжіння для всього цивілізованого світу від Англії до Центральної

Азії, від скандинавських країн до берегів Нігеру» [4, с.277]. Населення «імператорського міста» за різними підрахунками досягало мінімально 400 тисяч осіб [2, с.409].

Візантійські міста були не тільки важливими адміністративними, але і господарськими центрами. Для візантійської економіки було характерним те, що 25% валового національного продукту давали ремесло та торгівля. Згідно з дослідженням Світового банку, валовий внутрішній продукт на душу населення Візантії в IX–XIII ст. коливався в межах 1000 - 1 300 доларів (у цінах 1990 р.). У Західній Європі цей показник становив лише 450 доларів, те саме спостерігалось і в Індії, трохи більше він був на арабському Близькому Сході та у Китаї: 600–650 доларів [5, с. 236].

Константинополь був не тільки столицею та місцем перебування імператора, він виконував функції посередника у торгівлі між Заходом і Сходом. Зручні та безпечні шляхи сприяли зростанню торговельних перевезень. З Індії сюди завозили залізо, що не піддавалось корозії, парфуми, прянощі, опіум, дорогоцінне каміння (діамант, сапфір, рубін); з Китаю вивозили шовк; з Ірану – м'яку шерсть; з Малої Азії – м'ясо і метали; з Ефіопії – рабів [6, с. 107-108].

Великого значення для економіки імперії набуло відкриття візантійцями секрету виготовлення шовку. Перша шовкова фабрика знаходилась у самому імператорському палаці, де тканина фарбувалась у насичений пурпурний колір. Найкращі товари залишались в імператорському гардеробі та для дарунків, що передавались іноземним правителям. У VII ст. було заборонено виготовляти одяг з шовку вищої якості за межами імператорських майстерень [4, с. 301].

Візантія славилась виробами зі скла та металів, дуже популярними були перегородчасті емалі, вироби зі слонової кістки, ювелірні прикраси [4, с. 300]. Постачала імперія і мармур. Так, у 534 році Амаласунта, королева остготів, написала до імператора

Юстиніана листа, де зверталась із прохання завезти мармур та інші будівельні матеріали для прикрашання своєї столиці, міста Равенна, а також, можливо, для оздоблення мавзолею її батька, короля Теодоріха Великого [7, с.64].

Із Заходу до Візантії завозились тонкі льняні покривала, а Константинополь був не тільки споживачем цих товарів, але й центром комісійної торгівлі та перепродажу [6, с. 108].

Активну торгівлю вела Ромейська імперія і з Давньоруською державою. Укладений у 944 р. торговельний договір Русі із Візантією перераховує як свідків 26 «купців», серед яких два носять слов'янські імена, один – фінське, решта – скандинавські. Детально пише про організацію торгівлі русичами у Константинополі імператор Костянтин VII Багрянородний у трактаті «Про управління імперією». Він же згадує у довіднику «Про церемонії» купців (44 чоловіки), які супроводжували княгиню Ольгу [8, с.98-99]. Русь до Візантії експортувала частину данини і воєнної здобичі, насамперед рабів і сировинні товари. Імпортувала ж переважно дорогі тканини, різноманітні прикраси, зброю, прянощі тощо [9, с.21].

З плином часу, асортимент товарів, що експортувалися з Русі, розширився. До Візантійської імперії руські купці, крім сировини, привозили ремісничі вироби (шиферні пряслиця, замки до дверей, хрести-енколпіони, писанки), хутро, шкіру, моржеву кістку. Серед візантійських товарів, що постачалися до Русі, були коштовні тканини, зброя, вироби з кераміки, скла, напівдорогоцінного каміння, дерева, свинцю, кольорових металів, предмети релігійного культу, південні фрукти, спеції, вино, риба. [10, с.71-72].

Протягом VIII-X ст. економіка Візантійської імперії переживає черговий підйом. Так, за імператора Василя II (976-1025), її річний дохід у золотому еквіваленті досягав близько 90 тонн золота [2, с. 409].

Проте, наступні століття принесли імперії ряд змін, що були пов'язані із швидким зростанням середземноморської торгівлі. Вихідці з італійських міст Генуя, Піза та Венеція складають значну конкуренцію візантійським купцям. Особливо в цьому плані прославилися венеціанці, що створили потужну колонію у Константинополі. Громадяни Венеції домоглися від візантійських імператорів привілею звільнення від податків. Венеціанці створили свою субкультуру і власну мову «*fingue franca*», яка в тому числі містила непристойні слова, що досі вживаються у грецькій та турецькій мовах. У XII столітті венеціанська колонія в Константинополі налічувала близько 20 тис. осіб, а загальна чисельність населення Константинополя наближалася до 1 млн. (у Парижі проживало менше 100 тис. чоловік) [11, с. 52].

Поступово імперія випускає зі своїх рук контроль над власними економічними та фінансовими ресурсами, що сприяло грандіозному неконтрольованому відтоку візантійського капіталу до Європи. У багатьох італійських містах відкривалися майстерні, де застосовувалися візантійські технології, створювалися ремісничі цехи з виробництва шовку, скла та інших товарів [5, с. 238].

Занепадає і візантійський флот. Так, Анна Комніна, візантійська принцеса, старша дочка імператора Візантії Олексія I Комніна (1081-1118) відзначає, що латиняни мали кораблі з трьома щоглами і двома сотнями веслярів, більших за будь-яке імперське судно. Цей відчутний розрив у військово-морській техніці між Візантією і Заходом продовжувався і далі, оскільки імперія все більше покладалася на латинських союзників і найманців, а не розвивала власне суднобудування [3, с. 17].

Занепад морської могутності Візантії створив ідеальні умови для піратства. Яскравим прикладом неспроможності імперії навести лад на торговельних шляхах може слугувати випадок із генуезьким піратом на ім'я Гаффоріо, який, за словами візантійського письменника та історика Михайло Хоніата тероризував грецьке

узбережжя в останні роки XII ст. Щоб схопити Гаффоріо, візантійська сторона відряджає проти нього такого собі Джованні Стіріоне (теж, до речі, колишнього пірата). Зрештою, історія завершилася тим, що Гаффоріо заплатили викуп в обмін на те, щоб він припинив свої розбійницькі набіги [3, с.18].

Хронічна незахищеність морських шляхів не означала, що Візантія була зовсім не в змозі мобілізувати військову силу. Джерела відзначають вражаючі флоти, побудовані в тих випадках, коли потреби війни вимагали транспортування та супроводу великих військових контингентів, як-от експедиція імператора Мануїла I (1143-1180) до Єгипту у 1169 р. Однак, це були поодинокі випадки, що не стали загальним правилом [3, с. 17].

Четвертий хрестовий похід та захоплення західноєвропейським військом хрестоносців Константинополю у 1204 р. остаточно підірвали могутність Візантії. Здобич завойовників складала у золотому еквіваленті близько 30 тон золота (річний золотий запас держав усієї Європи до цього походу становив трохи більше 2 тон золота) [2, с. 413-414].

Останні два століття існування Ромейської імперії, територія якої невпинно скорочувалася, позначились подальшою економічною деградацією. За словами історика-медієвіста К.В. Хвостової «... саме отримання грошей та створення війська перетворилися на основні завдання внутрішньої економічної політики держави. Візантія платила данину османам і податки італійцям, утримувала наймане військо і витрачала великі суми для придбання продовольства» [12, с. 190].

Важливою проблемою для держави стало забезпечення хлібом візантійської столиці. Ще на початку XIV ст. константинопольський патріарх Афанасій I просив імператора заборонити вивезення хліба з Константинополя. У XV ст. така заборона вже активно діяла. У вирішенні цієї проблеми неабияку роль відігравали італійці [12, с. 191].

Торгівля сприяла розвитку грошової системи, основою якої була візантійська велика монета, що становила у діаметрі 31 мм, на якій був зображений імператор у церемоніальному вбранні. У правій руці він тримав скіпетр, а у лівій - глобус зі Святим хрестом [5, с. 234].

Доходи держави формувалися, в тому числі, і за рахунок багаточисельних податків. Так, в імперії існував 21 різновид прямих податків, причому їх необхідно було вносити всі одразу. Головним податком був так званий аннона, що стягувався спочатку в натуральній формі, а починаючи з V ст. вносився грошима [13, с. 43].

Певні групи населення змушені були платити особливі податки. Так, торговці платили додатково мито на товари у розмірі 12,5%, пізніше воно було зменшене до 10% [13, с. 43]. В той же час, торгова націнка вище 20-25% каралася, а контроль за дотриманням правил був покладений на місцевих чиновників, які визначали рівень цін та заробітної плати [5, с. 237].

Винахідливості у царині запровадження нових податків не було меж. Встановлювалися збори за зважування, постачання продуктами харчування, податок на судна, що будувалися, навіть «ліктювий податок» — за контрольне вимірювання тканин [13, с. 44].

Висновки. Жодна з імперій світу не може похвалитися таким «поважним» віком, як Рومейська імперія - 1123 роки. Це були роки буремного історичного життя, роки злетів та падінь, тріумфів та невдач. Територія Візантії змінювалась від розмірів середземноморського басейну до всього лише двох берегів протоки. Багатства імперії вражали європейські народи, викликаючи заздрість і бажання долучитись (інколи шляхом грабунку) до зразків візантійської цивілізації. І значну роль у контактах між Західною Європою і Румейською імперією відіграла торгівля. Як зауважує українська дослідниця А. Соколова:

«Торгівля, змішані шлюби і військові експедиції сприяли обміну ідеями та товарами між Візантією і Заходом. Західна Європа дізнавалася про візантійську культуру переважно за допомогою торгівлі, що в кінцевому підсумку стало відправною точкою для поширення візантійського впливу на мистецтво й архітектуру в Європі. Всілякі артефакти візантійської культури поряд з усною і письмовою інформацією, що відображають різні культурні концепції, переміщалися по цих торгових маршрутах» [11, с. 52].

Проте культурне домінування потрапило у протиріччя (особливо в останній період існування імперії) із економічним відставанням Візантії від країн Західної Європи. Зовнішні поразки та внутрішні проблеми, нестача коштів для утримання армії та ведення воєн ще більш посилювало залежність імператорів від італійських купців та лихварів. Міжнародна торгівля потрапляє у руки іноземців, які готові були взяти на себе організацію та витрати, здійснювати будівництво портів, охорону морських комунікацій. Безмитна торгівля хоча і наповнила ринок великою кількістю європейських та азійських товарів, однак досить швидко призвела до занепаду візантійського ремесла та деградації сільського господарства.

Список використаних джерел:

1. Норвич Дж. История Византии. М., АСТ МОСКВА, 2010. 542 с.
2. Глушков В.В. Византия и Европа: анализ цивилизационного слова // *Актуальні проблеми політики / Зб. наук. пр. 2014. Вип. 51. С.408-418.* URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/232> (дата звернення 23.03.2022).
3. Knight R. The political economy of Byzantium: transaction costs and the decentralisation of the Byzantine Empire in the twelfth century. *The Economic History working paper series.* 2014. No. 187 Pp.1-23. URL: <http://eprints.lse.ac.uk/55961/> (дата звернення 03. 04. 2022).
4. Гийу А. Византийская цивилизация. Екатеринбург, У-Фактория, 2005. 552 с.
5. Елдин М. А. Парадигма византийского экономического порядка-таксиса: историко-философское измерение // *Экономическая история.* 2020. Том 16. № 3. С. 229-240. URL: <http://jeh.isi.mrsu.ru>. (дата звернення 28.03.2022).
6. Гагін О. В. Міжнародна торгівля Візантії за часів Юстиніана // *Історіосфера / Матеріали 14 наукової конференції викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південно українського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Одеса, Ун-т Ушинського, 5-6 квітня 2019. С. 107-110.* URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/2336/1/Gagin...pdf> (дата звернення 18.03.2022).

7. Castagnino Berlinghieri E.F., Paribeni A. Byzantine Merchant Ships and Marble Trade: New data from Central Mediterranean, Proceedings of "In Poseidons Realm XV: Byzantium at Sea. Innovation and Tradition" (Wien 2010), in SKYLLIS. 11 Jahrgang 2011. Heft 1. Pp. 64-75. URL: https://www.researchgate.net/publication/284409296_Byzantine_merchant_ships_and_marble_trade_New_data_from_the_central_mediterranean (дата звернення 02. 04. 2022).
8. Мельникова Е.А. Купцы-скандинавы и Киевская Русь на пути в Византию в X-XI вв. // *Хазарский альманах*. 2020. Том.17. С. 87-108. URL: <https://inslav.ru/publication/hazarSKIY-almanah-tom-17> (дата звернення 25.03.2022).
9. Гордієнко Д. Русь у системі зовнішньої політики Візантії першої половини X ст. // *Наукові записки/ Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. К., 2010. Т. 20. С. 9-28. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/71280/01-Gordiyenko.pdf> (дата звернення 21.03.2022).
10. Козачок О.Б. Економічні відносини Візантії та Галицького князівства у другій половині XII ст. // *Історія торгівлі, податків та мита/ Зб. наук. праць. Дніпропетровськ: Академія митної служби України*. 2015. № 1 (11). С. 66-75. URL: <https://www.academia.edu/36622181> (дата звернення 19.03.2022).
11. Соколова А. Вплив культури Візантійської імперії на культуру країн середньовічної Європи // *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2020. Вип 33. Том 2. С. 49-56. URL: <http://www.aphn-journal.in.ua/archives> (дата звернення 25.03.2022).
12. Хвостова К.В. Византийская цивилизация как историческая парадигма. СПб., Алетейя, 2009. 207 с.
13. Колесников О.В., Бойко Д.І., Коковіхіна О.О. Історія грошей та фінансів: [Навч. пос.]. Харків.: УкрДАЗТ, 2007. 162 с.

References:

1. Norvich Dzh. (2010). *Istoriya Vizantii* [History of Byzantium] M., AST MOSKVA, 542 s. (in Russ.).
2. Glushkov V.V. (2014). Byzantium and Europe: an analysis of civilizational breakdown. *Aktual`ni problemy` polity`ky` . Zb. nauk. pr.* [Current policy issues], iss. 51. pp. 408-418. Available at: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/232> (Accessed 23 March 2022). (in Russ.).
3. Knight, Richard (2014) The political economy of Byzantium: transaction costs and the decentralisation of the Byzantine Empire in the twelfth century. The Economic History working paper series, no. 187, pp.1-23. Available at: <http://eprints.lse.ac.uk/55961/> (Accessed 03 April 2022).
4. Giju A. (2005). *Vizantijskaya civilizaciya* [Byzantine civilization]. Ekaterinburg, U-Faktoriya, 552 s. (in Russ.).
5. Eldin M. A. (2020). The Byzantine Economic Order-Taxis Paradigm: Historical and Philosophical Dimension. *Ekonomicheskaya istoriya*. [Economic history], vol. 16, no. 3, pp. 229-240. Available at: <http://jeh.isi.mrsu.ru>. (Accessed 28 March 2022). (in Russ.).

6. Gagin O. V. (2019). International trade of Byzantium in the time of Justinian. *Istoriosfera /Materialy` Choty`rnadcyatoyi naukovoyi konferenciyi vy`kladachiv, zdobuvachiv vy`shhoiy osvity` ta molody`x ucheny`x Pivdenno ukrayins`kogo nacional`nogo pedagogichnogo universy`tetu imeni K. D. Ushy`ns`kogo. Odesa, Un-t Ushy`ns`kogo, 5–6 kvitnya 2019.* [Historiosphere / Proceedings of the Fourteenth Scientific Conference of Teachers, Applicants for Higher Education and Young Scientists of the South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky. Odesa, Ushinsky University, April 5-6, 2019], pp. 107-110. Available at: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/2336/1/Gagin...pdf> (Accessed 18 March 2022). (in Ukr.).
7. Castagnino Berlinghieri E.F., Paribeni A. (2011). Byzantine Merchant Ships and Marble Trade: New data from Central Mediterranean, Proceedings of "In Poseidons Realm XV: Byzantium at Sea. Innovation and Tradition" (Wien 2010), in SKYLLIS, 11 Jahrgang 2011, Heft 1, pp. 64-75. Available at: https://www.researchgate.net/publication/284409296_Byzantine_merchant_ships_and_marble_trade_New_data_from_the_central_mediterranean (Accessed 02 April 2022).
8. Mel'nikova E.A. (2020). Scandinavian merchants and Kievan Rus on the way to Byzantium in the X-XI centuries. *Hazarskij al'manah.* [Khazar almanac], vol.17, pp. 87-108. Available at: <https://inslav.ru/publication/hazarskiy-almanah-tom-17> (Accessed 25 March 2022). (in Russ.).
9. Gordiyenko D. (2010). Russia in the system of foreign policy of Byzantium in the first half of the tenth century. *Naukovi zapy`sky` / Zb. pracz` molody`x vcheny`x ta aspirantiv / In-t ukr. arxeografii ta dzhereloznavstva im. M. S. Grushevs`kogo NAN Ukrayiny`.* [Scientific notes / Coll. Proceedings of young scientists and graduate students / Inst. archeography and source studies named after MS Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine] K., vol. 20, pp. 9–28. Available at: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/71280/01-Gordiyenko.pdf> (Accessed 21 March 2022). (in Ukr.).
10. Kozachok O.B. (2015). Economic relations between Byzantium and the Galician principality in the second half of the twelfth century. *Istoriya torgivli, podatkv ta my`ta/ Zb. nauk. pracz`.* [History of trade, taxes and duties / Coll. Science. work]. Dnipropetrovsk: Academy of Customs Service of Ukraine, no. 1 (11), pp. 66-75. Available at: <https://www.academia.edu/36622181> (Accessed 19 March 2022). (in Ukr.).
11. Sokolova A. (2020). The influence of the culture of the Byzantine Empire on the culture of medieval Europe. *Aktual`ni py`tannya gumanitarny`x nauk: mizhvuzivs`ky`j zbirny`k naukovy`x pracz` molody`x vcheny`x Drogoby`cz`kogo der zhavnogo pedagogichnogo universy`tetu imeni Ivana Franka.* [Current issues of the humanities: interuniversity collection of scientific works of young scientists of Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko], iss. 33, vol. 2, pp. 49-56. Available at: <http://www.aphn-journal.in.ua/archives> (Accessed 25 March 2022). (in Ukr.).
12. Hvostova K.V. (2009). *Vizantijskaya civilizaciya kak istoricheskaya paradigm* [Byzantine civilization as a historical paradigm]. SPb., Aletejya, 207 s. (in Russ.).
13. Kolesny`kov O.V., Bojko D.I., Kokovixina O.O. (2007). *Istoriya groshej ta finansiv:* [Navch. pos.]. [History of money and finance] Xarkiv.: UkrDAZT, 162 s. (in Ukr.).